

УДК 321.63:114:316

Долматов І. В., НУ «ОЮА»

ПРОСТОРОВА СВІДОМІСТЬ ЯК ЧИННИК БУТТЯ ПАРИТЕТНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В СУЧАСНІЙ ДЕРЖАВІ

В статті аналізуються складові просторової свідомості населення як чинника формування та розвитку демократії в сучасній державі.

Сьогодні можна вважати загальноновизнаною наявність щільного зв'язку між станом розвитку демократичних інститутів та стабільністю існування сучасної держави. Водночас важливу проблему, досі мало вивчену у вітчизняній політико-правовій науці, становлять різноманітні просторові аспекти розвитку держави. На цьому тлі уявляється достатньо актуальною проблема деяких просторових чинників буття паритетної демократії в сучасній демократичній державі.

Серед монографічних досліджень, безпосередньо присвячених аналізу основних принципів державного ладу сучасних держав, слід зазначити праці українських політологів і юристів – В. Б. Авер'янова, М. М. Вивчарика, З. Г. Кременя, П. І. Надолишнього, В. І. Полохало, Ю. І. Римаренко, Ф. М. Рудича, М. В. Томенко. Певні теоретичні проблеми просторової організації державної влади в аспекті взаємодії з громадянським суспільством щодо розвитку різних форм демократії осмислюються в працях Є. О. Ваграмова, Н. О. Варламова, Э. М. Домріна, Л. Г. Дробіжевої, Н. І. Корнієнко, В. М. Кампо, Г. С. Михайлова, І. О. Умнові, В. Є. Чиркіна, А. Яценко та ін. Водночас просторові чинники розвитку саме різноманітних демократичних конструктів здебільшого залишалися поза спеціальної уваги дослідників. Останнім часом учені зверталися переважно до загальної проблеми українського державотворення, не диференціюючи її.

Отже, метою даної роботи є аналіз просторової організації держави та просторової свідомості як визначальних чинників формування та існування паритетної демократії в сучасній державі.

За справедливим зауваженням В. І. Андрейцева, питання територіально-просторової організації держави як у методології, так і в практичному плані часто залишаються за межами юристів [1].

Водночас існують дослідження, присвячені проблемам удосконалення механізму державного управління з огляду на різноманітні аспекти територіальної організації державної влади в Україні [2]. Наприклад, В. Є. Чиркін, аналізуючи матеріальні фактори державності, розглядає й особливості державної території. Цікаво, що, визнаючи роль матеріальних акторів (території й населення) для існування держави, В. Є. Чиркін не зв'язує ці характеристики держави з її сутністю як особливого явища [3].

С. Н. Бабурін виділяє такі параметри території держави як особливого простору:

- 1) розміри (загальна площа);
- 2) довжина (з півночі на південь і зі сходу на захід);
- 3) компактність (сконцентрованість у єдине ціле);
- 4) географічне положення (наявність рік і виходу до моря);
- 5) населеність (чисельність і щільність населення);
- 6) кліматичні умови (близькість до екватора або до одного з полюсів);
- 7) особливості ландшафту (гори або низовини, болота або пустелі);
- 8) надра і ступінь їхньої розробки (наявність корисних копалин, їхня цінність);
- 9) характер кордонів (юридичне оформлення, природність або довільність, надійність і захищеність);
- 10) особливості суміжних територій (державні або міжнародні, з миролюбними або агресивними державними режимами) [4].

Отже, можна відзначити, що територіальна основа єдності держави є чи не найважливішою складовою цілісного буття сучасної держави. Але слід звернути увагу і на інше – ще В. К. Липинський звертав увагу на те, що матеріального аспекту недостатньо для побудови омріяної ним незалежної української держави. В. К. Липинський стверджував, що тільки територіальна ідеологія здатна стати визначальним елементом побудови державності. Більше того, усвідомлення своєї території (хліборобська ідеологія) і прагнення мати на цій території власну свою державу, як вважав В. К. Липинський, є визначальним чинником національного руху [5].

На кореспондуючу В. К. Липинському думку Р. Челлена, відношення між державою та її територіальною організацією слід трактувати не тільки як зовнішній зв'язок між власником і влас-

ністю, а й як внутрішній – зв'язок між особистістю та її фізичним тілом. Це трактування допомагає зрозуміти ті численні шляхи, які пов'язують вільну волю держави з територіальною організацією її влади [6].

Серед сучасних дослідників значення територіальної свідомості підкреслює С. М. Бабурін, на думку якого територіальна свідомість містить у собі процес самовизначення людей з територією, що веде до їхньої боротьби за право визначати кордони цих територій [7].

Можна стверджувати, що тільки наявність «хліборобської свідомості», за термінологією В. К. Липинського, або того, що можна було б назвати усвідомленням власної території, дозволяє здійснити формалізацію й фіксацію території держави та її складових, а також наполягати на її цілісності й недоторканності, закріпленої в ст. 2 Конституції України. Саме особливості територіальної свідомості отримують своє відображення в територіальному строї України (розділ IX Конституції України).

Особливо показовим уявляється прояв значення територіальної свідомості при становленні Європейського Союзу, де усвідомлення приналежності до території Європи стало чи не головним фактором інтегративних процесів.

У сучасних дослідженнях з політичної й соціальної географії одним із важливих напрямків дослідження стала проблема територіальної ідентичності людини, тобто її самоідентифікація з певною територією. Є багато робіт, присвячених символічному значенню території або географічних місць як наріжного каменя територіальної ідентичності, політичних кордонів як засобів територіального та соціально-психологічного розмежування на «своїх» і «чужих» [8].

У цей час нація-держава являє собою політичну територіальну одиницю з чіткими й визнаними міжнародним співтовариством кордонами, у межах яких населення має певну політичну ідентичність, сформовану, як правило, націоналістично налаштованими політичними елітами. По суті, мета націоналізму полягає в усвідомленні етнічної ідентичності, елементом якої є певні географічні межі. Класичним прикладом впливу територіальної політичної ідентичності на процес державотворення може слугувати історія сучасної Франції, яка стала потужною державою тільки тоді, коли більшість її населення незалежно від етнічного походження –

бретонці, ельзасці, каталонці, баски, фламандці й ін. – почали усвідомлювати себе французами, що відбулося близько 70-х рр. XIX ст. Як показує приклад Франції, визначальне значення для формування політичної ідентичності має використання загальної мови, а також вироблення оригінальної системи символів, образів, свят, церемоній, маніфестацій і традицій, за допомогою яких цементувалася національна солідарність і визначалися розбіжності з іншими народами за межами державного кордону [9]. Саме на подібній національній солідарності з'являється можливість побудови стійкої демократії, яку представляє сучасна Французька республіка. Водночас, відомі особливості достатньо негативного відношення сучасного автохтонного французького населення до іммігрантів показують, наскільки зваженою має бути дія чинника національної просторової солідарності.

Говорячи про джерела національної свідомості, Б. Андерсон великої уваги приділяє мові, оскільки становлення національних мов вплинуло на становлення етнічних спільнот. Революційний перехід до розмовних мов у Європі був здійснений під впливом капіталізму й одержав додаткового імпульсу від трьох побічних факторів, два з яких безпосередньо сприяли підвищенню національної самосвідомості [10].

Першим фактором (найменш значним) була зміна характеру латини, що ставала все більш «езотеричною», віддаленою від буденного й церковного життя. Другим фактором став вплив Реформації: союз протестантизму та капіталістичного друкарства, використовуючи дешеві популярні видання, швидко створив нову читацьку аудиторію, що не знала латини, і мобілізував її на вирішення політико-релігійних цілей. Третім фактором було повільне, географічно нерівномірне поширення окремих народних мов як інструментів адміністративної централізації деякими з абсолютних монархів [11].

У результаті друковані мови заклали основи національної свідомості наступними трьома основними шляхами.

1) вони створили єдиний простір взаємообміну та комунікації, який охоплював ареал, що був менший за середньовічну латину, але значно більший за розмовних діалектів;

2) капіталістичне друкарство додало багатьом європейським мовам нової стабільності, що, в результаті допомогло вибудувати для суб'єктивної ідеї націй образ стародавності мови.

3) капіталістичне друкарство створило «мови-при-владі», які відрізнялися від стародавніх адміністративних мов [12].

Наведені міркування дозволяють стверджувати також, що першорядне значення у формуванні національної ідентичності має державна влада, яка використовує мовну політику або як інструмент централізації (приклади цього є в минулому), або як інструмент виховання суспільно-політичної свідомості населення, в тому числі з метою розвитку інститутів громадянського суспільства та демократії.

Як відомо, в рамках етатистської моделі нація ототожнюється з державою, а громадянство з етнічністю [13], але подібне твердження є справедливим лише для невеликого числа випадків: за відомостями Г. В. Касьянова на початок 1970 р. налічувалося всього дванадцять національних держав, що становило менше 10 % від їх загальної кількості [14]. За словами Є. Гидденса, «нація ... існує лише тоді, коли держава охоплює уніфікованим адміністративним впливом всю територію, яку вона вважає об'єктом свого суверенітету» [15]. Таким чином, очевидно, що в етатистському розумінні нація не може існувати без держави.

Ж. Мері зазначає, що «принципом індивідуалізації історичних співтовариств» принцип суверенітету, боротьба за який стала причиною консолідації цих співтовариств [16]. Ця думка зазнає обґрунтованої критики з боку Г. В. Касьянова, який вказує на її односторонність, хоча в етатистській моделі націй учений вбачає й важливий раціональний момент: необхідною умовою оформлення нації як політичного співтовариства є її реальна або бажана інституціоналізованість. Держава – вища форма інституціоналізації нації, ідеал, мета й модель, навколо яких формуються національні рухи, хоча це й не єдина форма інституціоналізації нації [17].

Із закінченням Першої світової війни принцип національного самовизначення був визнаний на міжнародному рівні: у «14 пунктах» президента В. Вільсона говориться про національні кордони, «історично встановлені принципи приналежності й національності», гарантії політичної економічної незалежності й територіальної цілісності [18].

Напередодні і після Другої світової війни націоналізм набуває поширення в країнах «третього світу» і стає однією з головних причин розпаду колоніальної системи. Уже після краху соціалістичної системи націоналістичні тенденції поширюються й на пострадянському просторі.

Порівняння розвитку демократичних інститутів в XVIII-XIX ст. та в сучасний період дозволяє побачити, що вплив націоналістичної просторової свідомості носив здебільшого позитивний характер на початкових етапах демократичного транзиту (у т. зв. «старих демократіях») та відбивається негативним впливом на сучасному етапі, що добре помітно на прикладі пострадянських республік, в яких національне та мовне самовизначення значно частіше наближається до шовінізму та антидемократизму, ніж це було в минулому.

Водночас варто звернутися до українського політико-правового досвіду в даному аспекті. У преамбулі Конституції України згадується український народ – «громадяни України всіх національностей», далі говориться про здійснення права на самовизначення «українськими націями, всім Українським народом». Згідно зі ст. 11 «держава сприяє консолідації й розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншостей України» [19]. Безсумнівно, що автори конституції розрізняють поняття «нація» і «народ»: нація не є носієм суверенітету і джерелом державної влади – вона з'являється як певна етнічна цілісність.

Разом з тим, для законодавства переважною все-таки є політична концепція націй, згідно з якою нація – не одна «титальна» народність, а сукупність всіх осіб, що проживають на державній території; інакше кажучи, поняття «нації» та «народ» ототожнюються в українському законодавстві. Так, у Законі України «Про основи національної безпеки» використовуються поняття «національна безпека» і «національні інтереси», причому під національними інтересами розуміються «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела державної влади в Україні...» [20]... У Кримінальному кодексі України також йдеться про злочини проти основ національної безпеки України [21].

Аналіз робіт ідеологів українського націоналізму XIX-XX ст. дозволяє помітити, що у сучасній Україні одночасно використовуються етнічна та політична концепції націй, хоча історично переважним був радикальний або «інтегральний» націоналізм, який сприяв консолідації українських націй і формуванню ідеологічних основ української національної державності.

Особливе значення у цьому зв'язку набуває спадщина видатного українського історика, політика, дипломата В. Липинського, який одним із перших представив державно-політичний аспект мислення, тобто перевагу політичного над етнографічним і фольклорним, коли мова йде про встановлення національної приналежності. На думку мислителя, «українська національна ідея тільки тоді у змозі пожавити собою українську етнографічну масу, коли вона йде поруч із ідеєю суверенітету українського народу, коли вона закликає до повного національного звільнення й на місце рабської служби чужим державним організаціям ставить прагнення до державотворення» [22]. Українська держава, таким чином, – це національно-історичний феномен, навколо якого повинна здійснюватися консолідація всіх етнічних співтовариств, які проживають на українській території [23].

Досліджуючи творчість В. К. Липинського, М. Г. Гордієнко доходить висновку, що найважливішою складовою концепції української державності є «духовно-хліборобська домінанта». Провідне місце приділяється хліборобському класу, що міцно прив'язаний до землі, виражає історичну, культурну й національну традицію і кровно зацікавлений в існуванні незалежної Української держави. Для запобігання руйнування хліборобського класу В. К. Липинський пропонував спиратися на приватну власність на землю [24]. Другим вирішальним фактором є християнська церква, що формує основні цінності, які становлять духовне ядро націй. Таким чином, у концепції В. Липинського єдина українська нація може формуватися на території, що перебуває під суверенітетом незалежної Української держави. Очевидно, що провідна роль вбачається саме в територіальній ідентичності, підкріпленій християнською хліборобською ідеологією.

Порівнюючи закордонний досвід з українським не можна не помітити, що зв'язок територіальної ідентичності з державністю набуває самих різних форм: десть територіальна ідентичність, національна свідомість стали причинами відокремлення держави; а десть державотворення призвело до формування нації. Так, португальська, французька, англійська нації були спаяні в результаті тривалого існування в межах централізованих держав; і, навпаки, держави Латинської Америки виникли як результат формування «креольських» націй.

Отже, можна стверджувати, що територіальна проблематика в сучасному державознавстві повинна розширюватися за рахунок використання, зокрема, таких розробок, як територіальна свідомість і територіальна ідентичність, які дають можливість більш повно уявити статистику й динаміку сучасної держави, погодити його розвиток з конкретними територіями народами, цілеспрямовано використовувати територіальну свідомість територіальну ідентичність для забезпечення стабільності Української держави [25].

Аналіз показує, що у просторовій свідомості населення в сучасній державі найбільшу роль відіграють такі елементи, як суто територіальна свідомість та усвідомлення національної, мовної єдності. Саме другий чинник є визначальним у впливі на формування та підтримку справжньої паритетної демократії в сучасній державі.

Бібліографічний список

1. Андрейцев В. Территориальные аспекты государственности: проблемы практической теории / В. Андрейцев // Вісник антимонопольного комітету України. – 2005. – № 4. – С. 38.
2. Миколайчук М. М. Діагностика соціально-економічного розвитку території як елемент механізму державного управління : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.02 / М. М. Миколайчук. – К., 2004. – 20 с.; Нагорна І. В. Раціоналізація механізмів управління приміськими зонами великих міст : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.02 / І. В. Нагорна. – О., 2005. – 20 с.
3. Чиркин В. Е. Современное государство / В. Е. Чиркин. – М. : Межд. отн., 2001.-С. 85.
4. Бабурин С. Н. Территория государства правовые и геополитические проблемы / С. Н. Бабурин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1997. – С. 378.
5. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології / В. Липинський // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія : УПФ (Право), 1994. – С. 273.
6. Челлен Р. О политической жизни, ее соотношении с другими отраслями знания и об изучении политического пространства / Р. Челлен // Полис. – 2005. – № 2. – С. 126.
7. Бабурин С. Н. Вказ. твір. -С. 378.

8. Колосов В. А. Геополитика и политическая география / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2002. – С. 275-276.
9. Колосов В. А. Вказ. твір. – С. 322-323.
10. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К.: Критика, 2001. – С. 59.
11. Андерсон Б. Вказ. твір. – С. 59-61.
12. Андерсон Б. Вказ. твір. – С. 65-66.
13. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. -К. : Основи, 1994. -224 с.
14. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – С. 66.
15. Цит. за: Касьянов Г. В. Вказ. твір. – С. 66.
16. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади / Ж. Мере. – Л. : Кальварія, 2003.-С. 8-9.
17. Касьянов Г. В. Вказ. твір. – С. 207 – 208.
18. Четырнадцать пунктов президента США В. Вильсона об условиях мира из его послания Конгрессу от 8 января 1918 г. // Системная история международных отношений в четырех томах. 918-2000. Том 2. Документы 1910-1940-х годов. – М., 2000. – С. 27-28.
19. Конституція України : затверджена Законом України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (із змін., внесеними згідно із Законом України від 1 лютого 2011 № 2952-VI (2952-17) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; 2011. – № 10. – Ст. 68.
20. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1.
21. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (із змінами і доповненнями) // ВВР. -2001.-№ 25-26.-Ст. 109-114.
22. Цит. за: Дробот І. «Ніхто нам не збудує держави, коли самі її не збудуємо». Українська держава в науково-практичному розгляді В. Липинського / І. Дробот // Пам'ять століть. – 2006. – № 2. – С. 156
23. Вільчинський Ю. В'ячеслав Липинський – до української нації через українську державу / Ю. В. Вільчинський // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Т. 1. – К.,

24. Гордієнко М. Г. Сутність та основні засади концепції Української державності В'ячеслава Липинського: автореф. дис. ... канд. політ. н. : 23.00.01 / М.Г.Гордієнко. – К., 1999. – С. 9, 13.
25. Долматов І. В. Територіальна свідомість та ідентичність як чинники державності / І. В. Долматов // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса : Юридична література, 2007. – Вип. 36. – С. 79 – 82.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2012

В статье анализируются составляющие пространственного сознания населения как фактора формирования и развития паритетной демократии в современном государстве.

In the article different constituents of spatial consciousness of population as a factor of forming and development of parity democracy in modern state are analysed.